

OLÈRDOLA: NOVES APORTACIONS AL CONEIXEMENT DEL PERÍODE DE TRANSICIÓ BRONZE-FERRO AL PENEDÈS

**LLUÍS BATISTA
NÚRIA MOLIST***

A mitjans dels anys vuitanta es va localitzar i identificar la primera muralla que es bastí a la muntanya de Sant Miquel d'Olèrdola, datable a l'inici de l'edat del ferro. En aquest primer poblat s'entreveuen ja els trets identificatius d'un assentament dominant sobre un gran territori.

En el present estudi es presenten les estructures defensives i habitacionals corresponents a l'etapa esmentada, així com els materials arqueològics atribuïbles a aquest període, fins al moment totalment inèdits. L'aparició, durant la intervenció de l'any 1995, d'àmfora fenícia en els estrats d'ús de la muralla preibèrica permeté concretar-ne la cronologia. Alhora, reforçava la presència de materials fenicis a la plana penedesenca, els quals han estat identificats en els darrers anys.

OLÈRDOLA: NOVES APORTACIONS AL CONEIXEMENT DEL PERÍODE DE TRANSICIÓ BRONZE-FERRO AL PENEDEÈS

1. INTRODUCCIÓ

El Conjunt Monumental d'Olèrdola, situat al municipi del mateix nom, comarca de l'Alt Penedès, ha estat objecte en els darrers anys de diferents campanyes d'excavació arqueològica que han permès aprofundir notablement en el coneixement dels diferents pobles que ocuparen la muntanya en distintes èpoques històriques. No obstant, les dades són encara molt relatives i cal seguir la investigació arqueològica i aprofundir en l'estudi dels materials fornits per les excavacions.

Olèrdola ha estat objecte de diferents monografies de finals del segle passat i durant el present (MILÀ I FONTANALS, 1855, 1869 i 1880; FREIXAS I MIRET, 1893; ALEGRET, 1903), així com de nombrosos articles sobre diferents aspectes i èpoques (entre altres, DURAN I SANPERE, 1921; PALLARÈS, 1921; GRIVÉ, 1931; FERRER SOLER, 1949; MUNTANER, 1995). Dos aspectes van atreure especialment l'atenció dels historiadors i erudits: la cronologia de les tombes antropomorfes i les fases i datacions de l'església de Sant Miquel (entre altres, PUIG I CADAFALCH, 1909; COLOMINES, 1921; TRENS, 1921a i b; FERRER SOLER, 1951; FERRER PI, 1954).

Les excavacions arqueològiques conegudes van ser iniciades pel pare E. Llanas el 1882 (LLANAS, 1882/3). Durant el present segle hi ha hagut tres grans fases d'intervencions. La primera, el 1921, va ser

dirigida per Pallarès sota els auspicis de l'Institut d'Estudis Catalans, afectant la zona propera a la muralla i la torre de llevant (PALLARÈS, 1921). Ferrer Soler va dur a terme, l'any 1946 i amb el Permís de la "Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas", nous treballs propers a la muralla per tal d'obtenir-ne la datació.

Si bé l'any 1963 passà a ser propietat pública en comprar-la la Diputació de Barcelona i a ser gestionada per l'aleshores Museu Arqueològic de Barcelona, no s'hi efectuaren excavacions fins al 1983. D'aquest any fins al 1990 s'actuà també arran de la muralla (zona 01, 1983/84-1986/87) i en la zona entorn de la cisterna i la pedrera (zona 03, 1985-1988/90). Els diferents directors dels treballs han estat R. ÀLVAREZ, R. BATISTA, F. BURJACHS, A. CEBRIÀ, N. MOLIST, A. OLIVÉ, J. ROVIRA, E. SANMARTÍ i M. VILALTA.

L'any 1995, Olèrdola passà a formar part, en virtut de l'aplicació de la llei de Museus aprovada el 1990, del Museu d'Arqueologia de Catalunya/Generalitat de Catalunya. Aquest any es reemprengueren les campanyes d'excavació i s'actuà novament en la zona interna de la muralla (zona 01) per aixecar els testimonis de les anteriors campanyes (fig. 2) que emmarcaven i dificultaven la lectura del conjunt, a més de ser inintel·ligible per al públic visitant. L'any 1996 se seguí treballant en el mateix indret.

Els resultats de les darreres campanyes han estat parcialment donats a conèixer (BATISTA, ROVIRA, 1989; BATISTA *et alii*, 1990; ÀLVAREZ *et alii*, 1992; BATISTA *et alii*, 1992).

En aquest treball donem a conèixer els resultats de la campanya de 1995 que han aportat noves dades referents al coneixement dels períodes d'ocupació d'Olèrdola més antics (edat del bronze i primer ferro).

2. CAMPANYA DE 1995. TESTIMONI 11

Tal com hem assenyalat més amunt, els treballs de 1995 se centraren en el sector 01 (cara interior de la muralla, a l'esquerra de la porta d'entrada —figs. 1 i 2—). Les raons per intervenir en aquesta àrea van ser diverses: 1. L'estat de degradació de les cales obertes els anys 80. 2. L'obertura d'un nou itinerari vorejant la cinglera de llevant que finalitzava a la zona d'excavacions. I 3. Unificar el sector

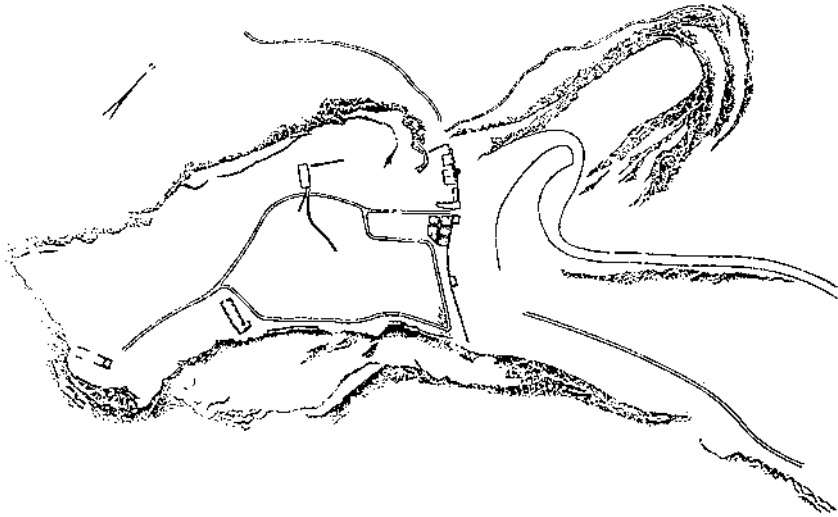

Figura 1: Olèrdola. Plana general i situació del sector 01 (en trama).

desmuntant els testimonis que no permetien la lectura de les estructures i documentar acuradament l'estratigrafia per establir la dinàmica ocupacional d'Olèrdola.

Concretament es va treballar en l'enretirada del potent estrat superficial de tots els testimonis i en el rebaix dels estrats arqueològics del testimoni 11 (figs. 2 i 3). El testimoni 11, de 6 x 2 m, restà de bon principi diferenciat en dues meitats pràcticament iguals (costat nord-est i costat sud-oest) a causa del mur medieval 11.008. Aquest mur, coincidentment, discorria just per sobre d'un tram de la muralla preibèrica, cosa que va permetre mantenir fins al final dues zones totalment diferenciades quant a l'estratigrafia.

Mentre que al costat sud-oest —corresponent a l'interior del poblat preiber i iber— no va ser possible la total excavació fins a la roca calcària, en el sector nord-est —corresponent a l'exterior del poblat i a l'*intervallum* del període romà-republicà— es va aconseguir extreure tota la informació estratigràfica (fig. 4).

És precisament en el costat nord-est on es van recuperar els estrats i elements estratigràfics als quals farem referència en aquest

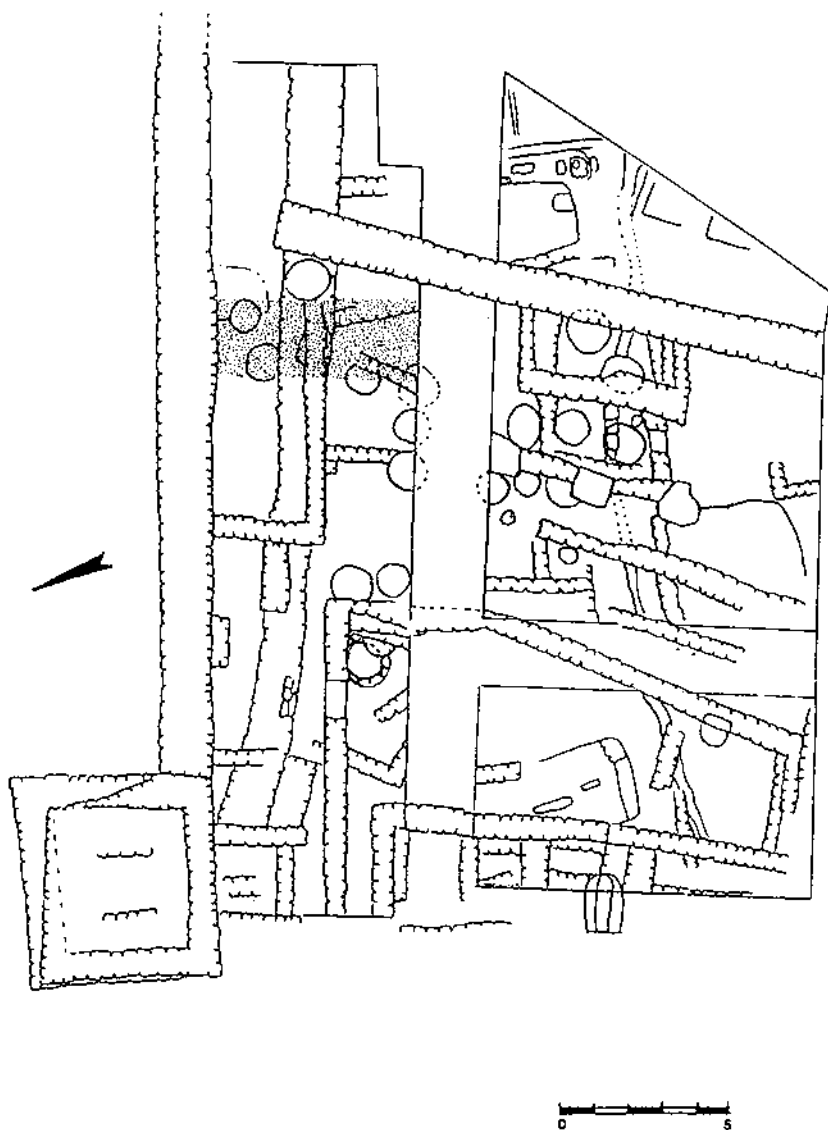

Figura 2: Sector 01. Planta general després de la campanya de 1996.

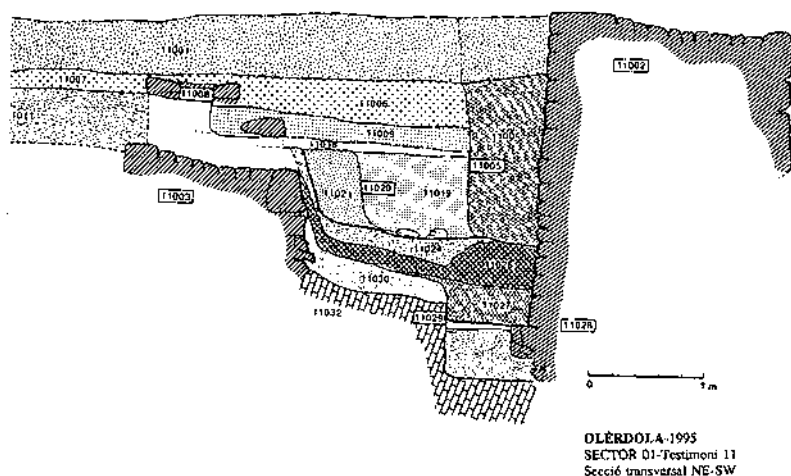

Figura 3: Sector 01. Secció longitudinal del Testimoni 11.

treball, dels quals, a causa del seu interès, farem una breu descripció de l'estratigrafia (fig. 3). En primer lloc es rebaixà la rasa moderna (ue 11.005), possiblement una rasa efectuada durant les excavacions d'Albert Ferrer el 1946 (FERRER SOLER, 1949, pàg. 57; fig. 6, e), situada paral·lela a la muralla. Per sota del nivell superficial (ue 11.001) aparegueren les estructures d'època medieval, representades per un mur de la darrera fase d'ocupació (ue 11.008) i dos de l'anterior (ue 11.017 i 11.018). El primer nivell d'ocupació medieval correspon al camp de sitges (segle X), de les quals se'n localitzaren les restes de dues, força malmeses entre els rebaixos medievals posteriors i l'excavació de les cales 2 i 3 (ue 11.020 i 11.023). Per dessor, un nivell ibèric tardà/romano-republicà també força malmès (ue 11.026) i, tot seguit, diverses capes de calç i rebliments producte de la fonamentació i aixecament de la muralla romana —ue 11.002, 11.024, 11.028, 11.029, 11.034— (figs. 3 i 5).

Per sota els nivells de fonamentació de la muralla romano-republicana es localitzà un estrat (ue 11.030) associat al funcionament de la muralla preibèrica (ue 11.003), que proporcionà bàsicament materials ceràmics a mà i dos fragments d'àmfora fenícia que permeten afinar la cronologia d'aquesta muralla.

La ue 11.030 estava formada per una capa de color marró clar, argilosa i compacta, amb algun carbó i pedres de mida petita. Es

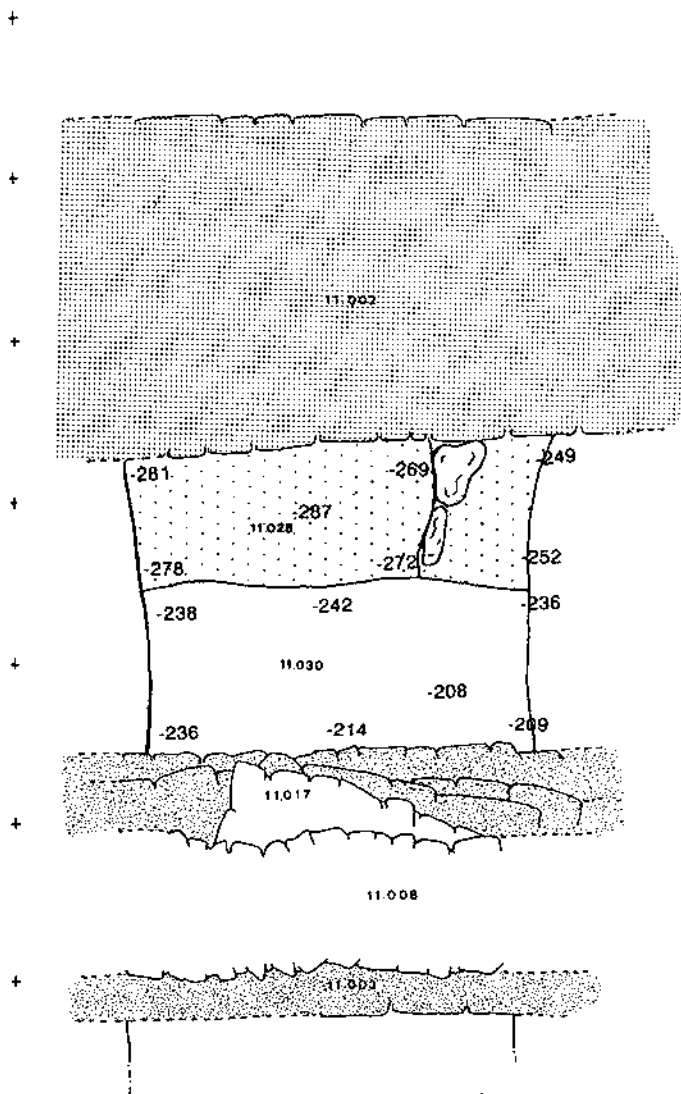
recolzava en el llenç exterior de la muralla preibèrica (11.003) i estava tallat per la rasa de fonamentació de la muralla romana (11.029).⁽¹⁾ Aquest estrat es va formar posteriorment a l'aixecament de l'esmentada muralla (figs. 4 i 5). Cal suposar que s'estendria de forma més o menys homogènia per tota la cara externa del mur defensiu. El mateix estrat també es va localitzar, més a l'est, durant l'excavació del testimoni interior 3 l'any 1987 (ue 3) (ÁLVAREZ *et alii*, 1990, fig. 3).

La troballa més interessant i novedosa del sector va ser la localització d'un fogar clarament anterior a aquesta muralla (ue 11.036) i un retall a l'argila quaternària original del terreny i a la roca calcària, que creiem que cal interpretar com un fons de cabana, clarament anterior també al fogar (ue 11.041) —figs. 5 a 8. Malauradament no han pogut ser datades a causa de la manca de material associat a elles.

Quant a la llar de foc (ue 11.036) va ser possible excavar únicament la meitat de la seva superfície, puix que la resta estava per sota de la muralla preibèrica (fig. 7). Creiem que deuria ser de forma circular —aproximadament d'uns 100 cm de diàmetre— i la conformava una capa de pedres de mida petita. Bona part d'aquestes pedres aparegueren amb la superfície rubificada per l'acció del foc, amb uns colors entre grisos i blaus; estan disposades de forma plana (ue 11.038). Entre les pedres es troba una capa d'argila molt compacta i alguns carbons. Sota la capa de pedres aparegué un estrat de cendres (ue 11.037), restes d'un fogar anterior o capa de preparació (fig. 8). Aquest foc estava encabit en un petit rebaix practicat a l'argila quaternària.⁽²⁾

Parcialment cobert per la capa de cendres a la qual fèiem referència més amunt, es va localitzar una rasa practicada a la roca calcària i a l'argila natural perpendicular a les dues muralles (ue 11.041). Possiblement es tracta d'un fons de cabana de l'edat del bronze, sense que puguem especificar-ne més per la manca total de material. A causa que havia estat malmesa per la construcció de la rasa de fonamentació de la muralla romana i per les excavacions de la caia 3, d'aquest probable fons de cabana en restava únicament un petit costat (fig. 8). Haurem d'esperar la troballa d'un altre fons per poder documentar-lo adequadament i confirmar les hipòtesis.

Cal recordar que va ser precisament en la zona d'*intervallum* entre les dues muralles on es localitzaren diferents fragments d'un vas campaniforme del complex Salomó, datat al bronze antic (BATISTA,

OLÈRDOLA-1995
 SECTOR 01-Testimoni 11
 Planta de la ue 11.030

11.002/26: muralla romano-republicana
 11.003: muralla preibèrica
 11.008/17: murs alt-medievals

Figura 4: Sector 01/Testimoni 11. Planta ue 11.030.

ROVIRA, 1989). En el moment de la seva localització es desconeixia la presència de materials més antics de camps d'urnes dalt de la muntanya, i, a més, es localitzaren en estratigrafia tarδοibèrica, la qual cosa plantejà diferents problemes. En aquests moments, després de la localització durant la campanya de 1989 d'una fossa amb materials corresponents al bronze antic o mitjà⁽³⁾ i en la de 1995, de les estructures que són objecte d'aquest estudi, podem asseverar la presència de pobladors anteriors al bronze final.

3. ESTRUCTURES DEFENSIVES I HABITACIONALS DEL FERRO INICIAL

3.1. La muralla

A poc a poc es va documentant l'etapa corresponent al final de l'edat del bronze i la primera edat del ferro a Oïèrdola. La localització i identificació de la muralla preibèrica durant la campanya de 1986 va ser una dada important per al coneixement del jaciment i d'aquest període al Penedès.

La muralla es troba en l'extrem nord-est de la plataforma olerdolana, en l'únic punt fàcilment accessible —per l'absència de penya-segats— (figs. 1 i 2). Les característiques edificis de la muralla ja han estat descrites (ÁLVAREZ *et alii*, 1990: 154);⁽⁴⁾ la seva cronologia es pot precisar més gràcies als darrers treballs. La troballa d'àmfora fenícia associada als nivells de funcionament indicaria que el *vallum* estaria ja dempeus al segle VII aC.

3.2. Les estructures d'hàbitat

Encara en procés d'excavació i documentació, en el sector 01 han estat localitzats diferents habitatges adossats a la cara interior de la muralla. La presència dels testimonis i la complexitat estratigràfica dificulten enormement la documentació de les restes, per un costat, i la seva conservació. Concretament es té documentat a la cala 2 un mur perpendicular a la muralla al qual té associats diferents estrats que proporcionen materials a mà.

Figura 5: Detall de la ue 11.030 entre la muralla preibèrica i la romana i de la rasa de fonamentació d'aquesta darrera.

3.3. Altres estructures

Durant la campanya de 1990 es localitzà una fossa amb materials ceràmics de camps d'urnes. Es tracta d'una fossa el·líptica probablement d'origen càrstic (70 o 50 cm) situada a l'extrem nord-est de la pedrera romana i sobre un àmbit ibèric (sector 03, àmbit 03/6).⁽⁵⁾ Prop de la cubeta es localitzaren sis forats de pal alineats en dues files de tres, dels quals no es va poder determinar la cronologia, però podrien estar relacionats amb l'estructura. Els forats de pal (ue 03.952 a 03.957) estaven excavats a la roca i són de forma circular.

La fossa estava reblida per un estrat de color marró fosc (ue 03.868) que presentava materials a mà del tipus de vores bisellades i decorats amb acanalats i impressions.

4. ESTUDI DELS MATERIALS

4.1. Les importacions. Àmfora fenícia

A la ue 11.030 es van recuperar durant la campanya de 1995 dos fragments informes d'àmfora fenícia, dels quals ens limitarem a

descriure la pasta ja que no és possible la identificació de la forma.⁽⁶⁾ Un primer fragment (núm. inventari O1-95-11030-22) amb l'argila fina, molt dura, i desgreixants de punts negres —probablement esquist. Color marronós. El segon fragment informe (núm. inventari O1-95-11.030-23) presenta una pasta dura, grollera i un xic rugosa, amb granets de quars, punts negres —probablement esquist— i mica. Nucli gris, superfície de tonalitats variables entre el marró i el gris amb tons terrosos. L'argila correspon al tipus d'àmfores fabricades a l'estret de Gibraltar o àmfores fenícies d'Occident.

L'interès del material és doble. Per un costat permet datar cronològicament el moment d'utilització de la muralla preibèrica, situat entorn el segle VII o inicis del segle VI aC, cronologia que es dona a aquest tipus de materials (MASCORT, SANMARTÍ, SANTACANA, 1988) i per l'altra afegeix una nova dada sobre el comerç fenici a la costa catalana a l'inici de l'edat de ferro, panorama que s'ha anat configurant en els darrers anys (SANMARTÍ, 1995: 455).

Les terres de l'Ebre han proporcionat en els darrers anys testimoni de la presència d'establiments indígenes amb un fort component fenici, com Aldovesta (MASCORT, SANMARTÍ, SANTACANA, 1991: 28) i Barrenc de Gàfols (BELARTE *et alii*, 1994). A la resta de Catalunya, es comencen a identificar materials fenicis en assentaments indígenes de ferro inicial, majoritàriament situats a la costa o propers a ella: Arenys de Mar (JARREGA, COLL, 1994), Burriac, Empúries i Ullastret (MIRO, 1989: 29), la Penya del Moro de Sant Just Desvern (BARBERA, SANMARTÍ, 1982: 24); entre altres.

Aquesta dinàmica es reproduïx també en els jaciments penedesencs i del Garraf, on cada vegada és més freqüent la identificació de materials fenicis (bàsicament àmfora i *pitthoi*): l'Hort den Grimau (MESTRE, SANMARTÍ, SANTACANA, 1990: 84); puig de Sant Isidre (MIRET, 1987: 258); Alorda Park, el Vilarenc, les Masies de Sant Miquel, timba de Santa Bàrbara (POU, SANMARTÍ, SANTACANA, 1993: 185); Mas Castellar (ALAMINOS *et alii*, 1991) i el pla de Campdàsens, amb vernís roig fenici (MIRET, 1987: 579).

4.2. Els materials ceràmics a mà

Les ceràmiques a mà recuperades de la ue 11.030, a part dels dos fragments d'àmfora fenícia, presenten dos conjunts diferenciats: els

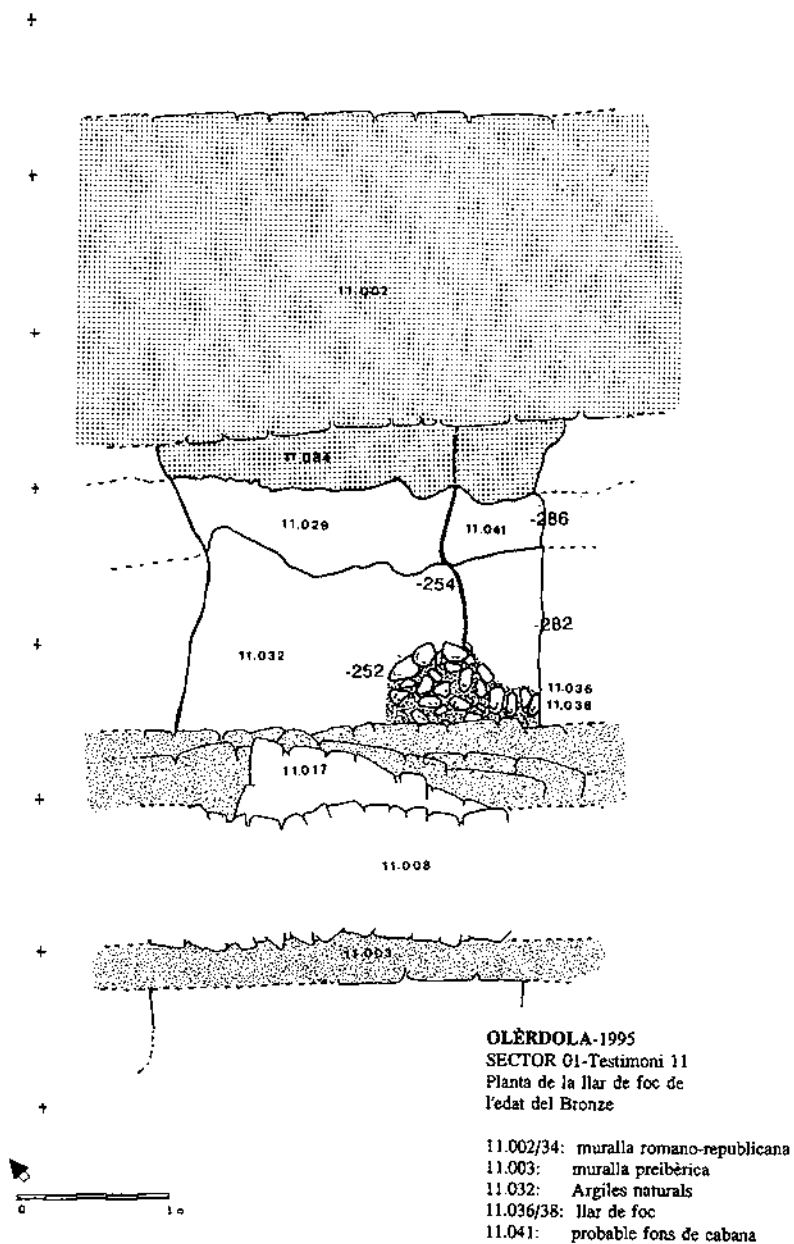

Figura 6: Sector 01/Testimoni 11. Planta ue 11.036.

Figura 7: Detall de la preparació amb pedres de la llar de foc 11.038.

vasos amb la superfície brunyida i cocció reductora, corresponents a vaixel·la fina, i els vasos per cuinar o d'emmagatzematge, amb la superfície menys acurada (generalment allisada) i cocció mixta (fig. 9).

Dins el primer bloc predominen els pals-tapadora de vora bisellada, més o menys verticals, que s'inscriuen dins del material de camp d'urnes, arrancant des del bronze final II, així com els vasos globulars de coll marcat i vora també a visell —formes troncocòniques— (núms. 1, 2, 4, 5 i 6). Aquestes formes s'introdueixen al bronze final II i perduren fins al ferro (FRANCÉS, 1992: 36). Poc freqüents són els vasos de vora exvasada, a voltes amb decoració de petits acanalats sota el llavi (núm. 3). Les nanses són també escasses dins del conjunt (núm. 7).

Quant a les decoracions, sobresurten els acanalats, típics d'aquest moment final de l'edat del bronze i ferro inicial. Dins de la ue 11.030 els acanalats recuperats són horitzontals (núms. 10 i 11) i, en un dels casos, presenta també una decoració complementària de clotets sota els acanalats (núm. 9), que es troba a partir del bronze final III. Entre els grans vasos predomina la decoració plàstica a base de cordons digitats (núm. 8); habituals en contextos de bronze/ferro, perduren de períodes

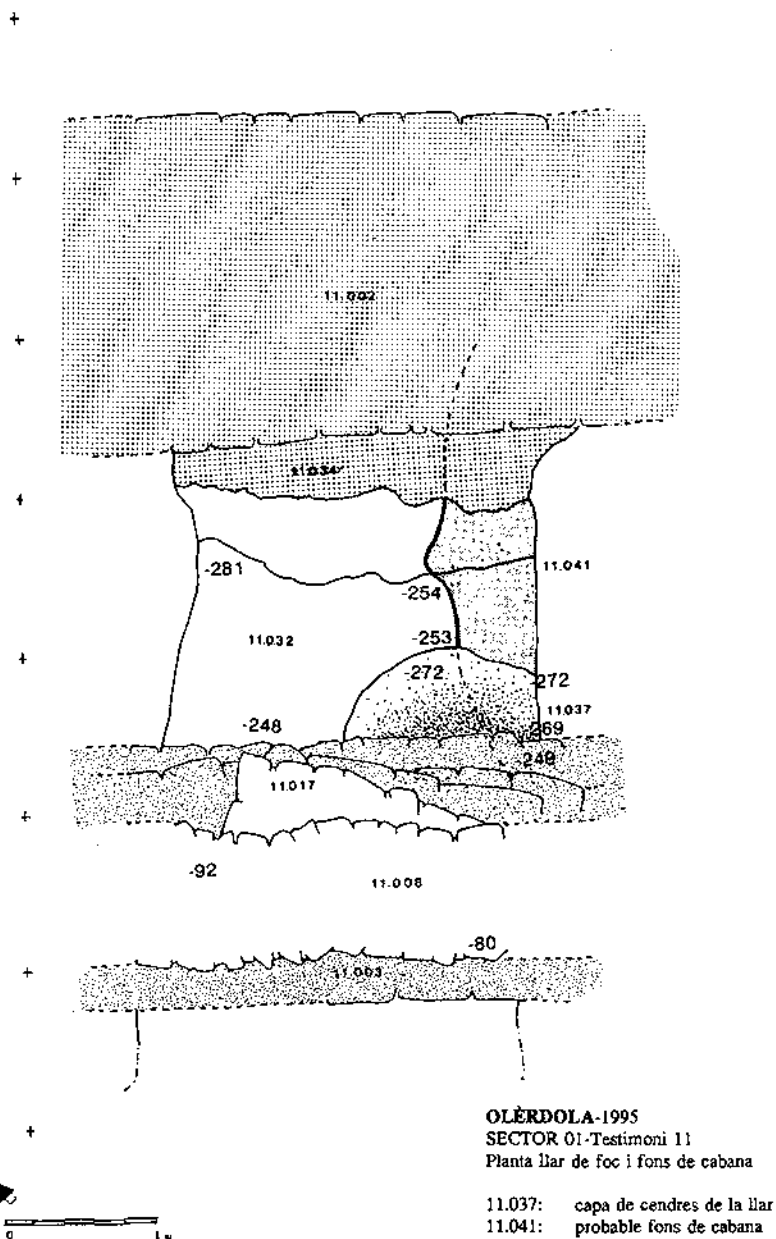

Figura 8: Sector01/Testimoni 11. Planta ue 11.041.

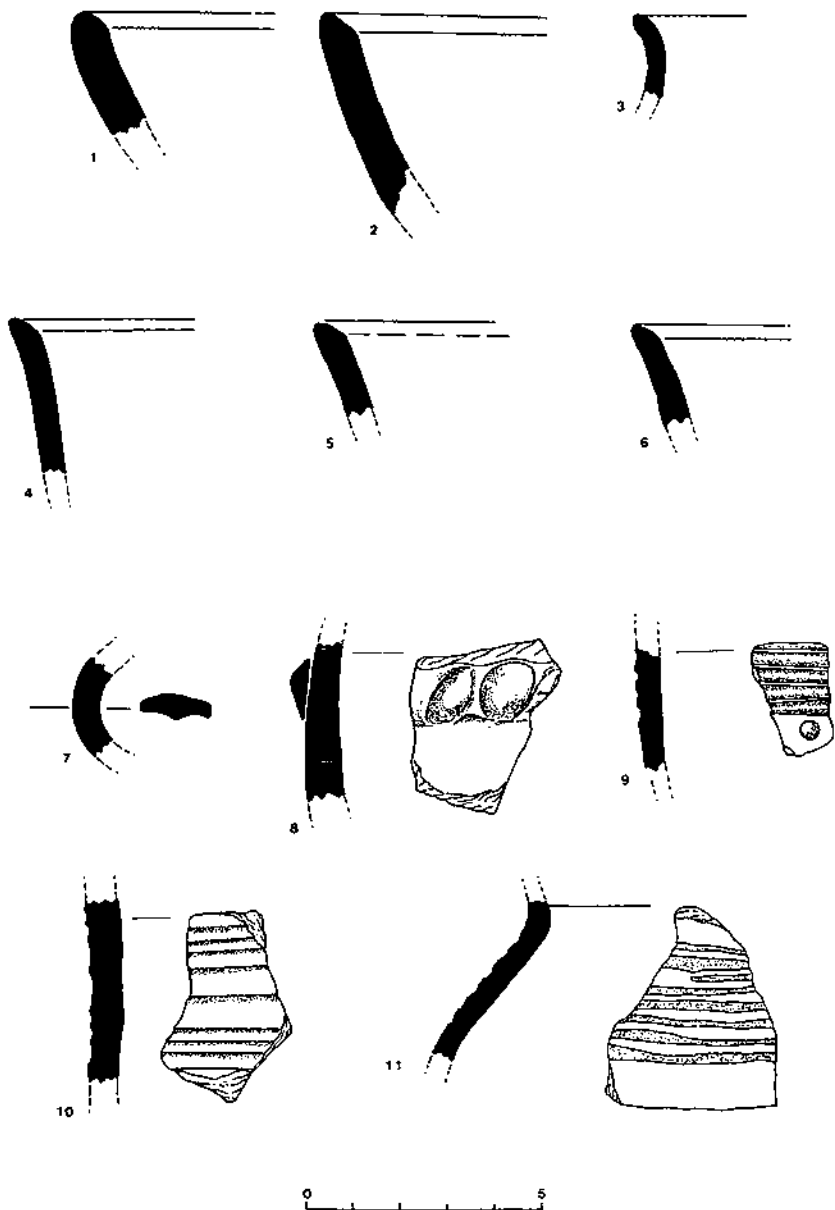

Figura 9: Material ceràmic de la ue 11.030.

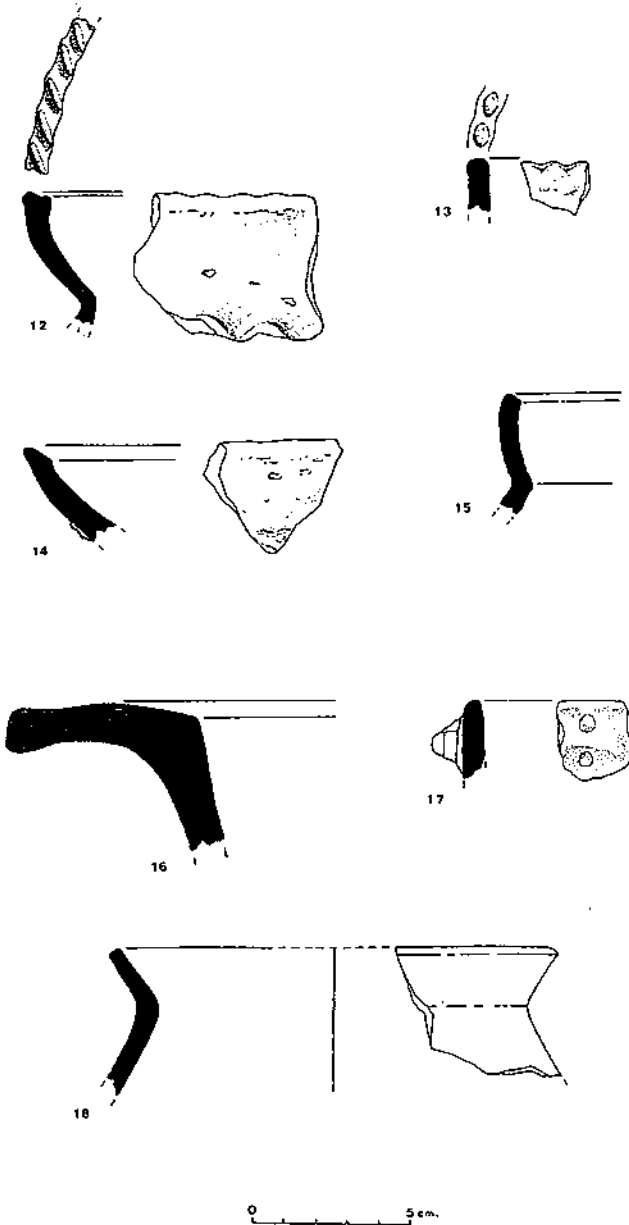

Figura 10: Ceràmica a mà fora de context.

anteriors i a més els trobarem també en època ibèrica (a Olèrdola resulta relativament senzill diferenciar aquesta decoració d'un i altre període, en base al tractament de la pasta, disposició en el vas, mesures, etc.).

Els materials ceràmics a mà corresponents a l'horitzó dels camps d'urnes són recuperats sistemàticament també en quasi tots els estrats dels períodes posteriors, sempre d'una forma força residual (entre l'1 i el 10% del total). Les figures 10 a 12 mostren una selecció d'aquests materials.

En línies generals responen a les característiques dels vasos enumerats en la ue 11.030. En general dominen els vasos de vora còncava i cos globular, amb la vora bisellada (núms 12, 15, 19 i 20), tan típics de camps d'urnes. La tenalla núm. 19 és clar signe de les adaptacions de les antigues decoracions remuntables al bronze antic-recent a les noves formes de vores bisellades i còncaves (FRANCÈS, 1992: 36). Alguns d'aquests vasos presenten el llavi decorat amb impressions (núm. 12). També són habituals els plats-tapadores de vora bisellada (núm. 14).

Poques formes s'aparten de les mencionades més amunt, com ara els vasos de vora vertical amb nansa perforada (núms. 17 —verticalment— i 21 —en horitzontal—), vasets de vora exvasada (núm. 18), llavis lleugerament apuntats amb decoració impresa a la part superior (núm. 13) o un gran vas de vora d'ala plana i gruixudes parets pel qual no hem trobat paral·lels (núm. 16). Cal anotar que les decoracions sobre el llavi (núms. 12 i 13) són una perduració anterior a l'arribada dels camps d'urnes.

Les nanses són escasses i generalment presenten una o més perforacions (núms. 17, 21, 22 i 24). La nansa del gran vas (núm. 22) s'assembla a una peça de Las Taraceras I (RUIZ ZAPATERO, MARTÍN COSTEA, 1982: fig. 1, 1). Els fons són plans, a voltes amb una lleugera anella. En un dels casos, el fons presenta una decoració de clotets (núm. 23).

Els vasos amb decoració de cordons digitals estan també ben representats. A més del fragment de la ue 11.030 (núm. 8), veiem com aquests se situen a l'espatlla del vas (núm. 9) o bé a la paret, en aquest cas doble (núm. 26). Les decoracions en cordons llisos en espina de peix o ziga-zaga (núms. 27 i 28) es troben des del sud de França fins a Tarragona, associats a ceràmiques acanalades (FRANCÈS, 1992, figs. 5, 3 i 4).

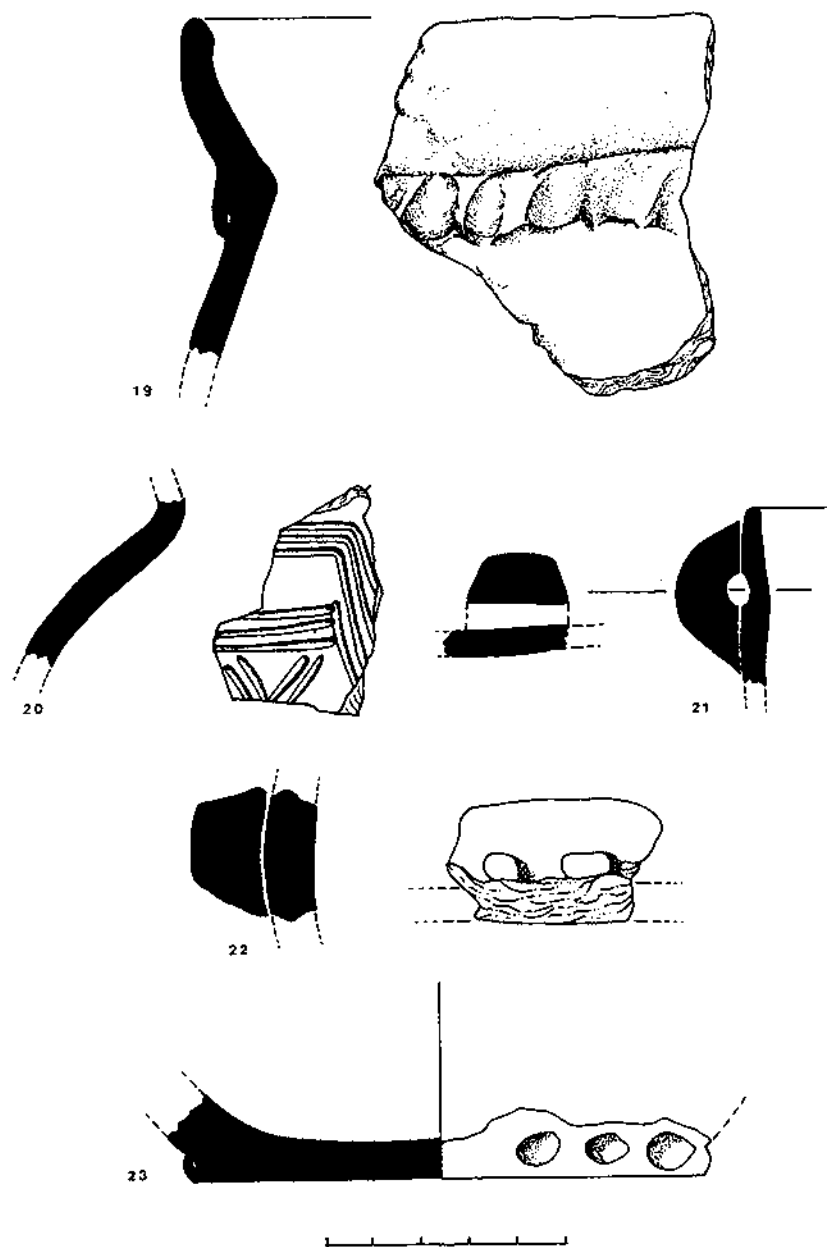

Figura 11: Ceràmica a mà fora de context.

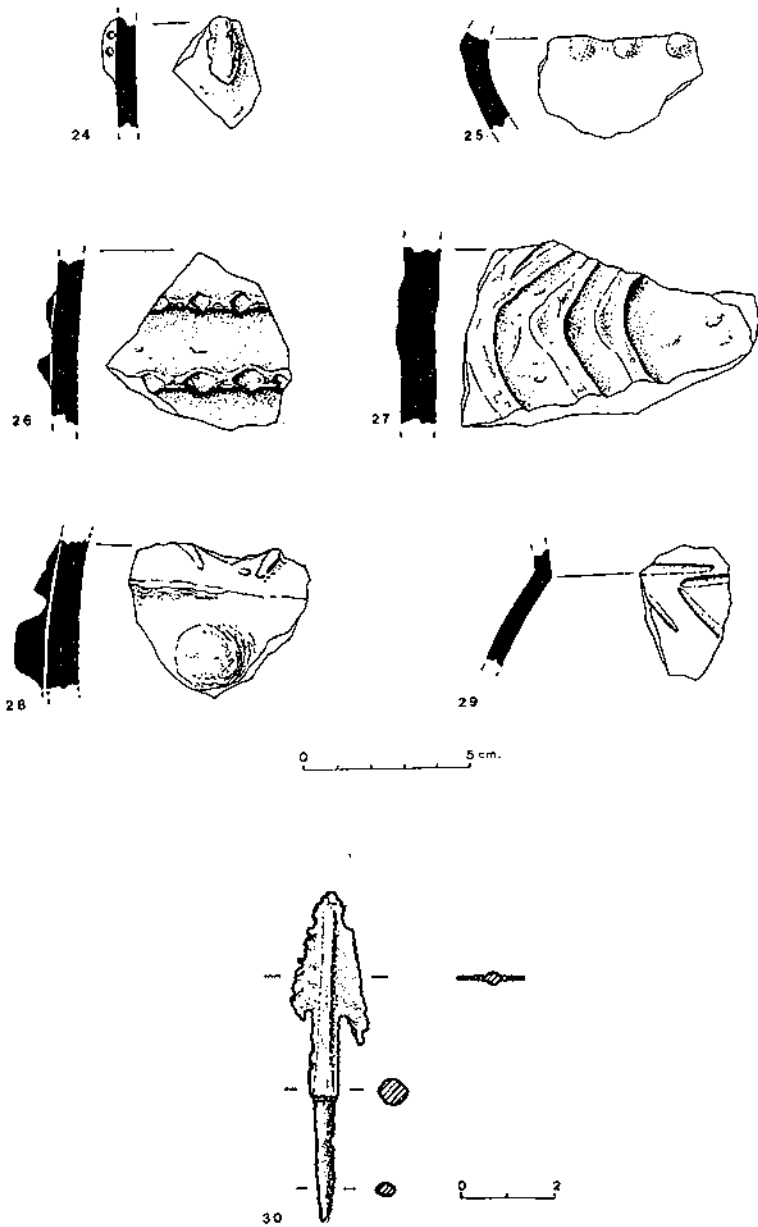

Figura 12: Ceràmica a mà i punta de sageta fora de context.

Els acanalats sobre vasos brunyits, característics d'aquest horitzó, són les decoracions més freqüents. Generalment horitzontals (veure ue 11.030), a voltes presenten una decoració més complexa (núms. 20 i 29). Tanmateix cal remarca que es troben sempre en la superfície externa i no hem recuperat cap fragment decorat interiorment, la qual cosa denota una cronologia força avançada de bronze final per a aquests acanalats.

Finalment, cal fer esment d'una punta de sageta d'aletes i peduncle de bronze (núm. 30) del tipus Mailhac, amb una àmplia cronologia que abraça des del bronze final IIIB a Mailhac fins al segle III (GUILAINE, 1972: 319) i amb paral·lels, entre altres, a Agullana i la Fonollera (PONS, 1984: 201).

5. CONSIDERACIONS FINALS

El poblament prehistòric i protohistòric d'Olèrdola es va configurant amb les noves troballes que proporcionen els treballs arqueològics. Del bronze antic i recent, de moment els testimonis són molt minsos i aïllats (la llar de foc sota la muralla preibèrica, el fons de cabana, una cubeta encara inèdita; un vas campaniforme) però denoten ja una ocupació en aquest període.

L'Olèrdola preibèrica té molts dels trets diferenciadors que tindrà en els següents períodes històrics. El coneixement del període de transició entre el final de l'edat del bronze i l'inici de l'edat del ferro ha avançat en gran manera en els darrers anys, però encara estan en revisió denominacions i datacions.

Cal suposar per a Olèrdola un paper predominant a partir dels segles VIII i VII aC en el control econòmic del territori que l'envolta i podria haver funcionat com a nucli vertebrador d'aquest espai. L'existència d'un poblat amb muralla ja al segle VII, com a mínim en la part costanera central de Catalunya, sobresurt del panorama general de petits assentaments que coneixem d'aquest període, ja que de poblats emmurallats n'hem de cercar en les terres de ponent. D'aquest període final dels camps d'urnes, ens sobta la seva dissimetria en el tipus de poblament del territori, corresponent-li a la zona costanera i central uns assentaments en cabanes o abrics, sense organització de

l'espai i abundància de sitges i estructures excavades que es contraposa amb la zona de la depressió occidental (poblats amb evident organització de l'espai) (MAYA, 1993; FRANCÉS, PONS, 1996: 35). Com hem assenyalat més amunt, en els darrers anys la zona de l'Ebre s'ha configurat com un territori amb una important presència fenícia (ALAMINOS *et alii*, 1991; AUBET, 1993; SANMARTI, 1995).

La recent troballa d'àmfora fenícia —i cal suposar que l'estudi del material amfòric proporcionarà nous fragments no identificats fins aleshores— tant a Olèrdola com en altres assentaments indígenes del Penedès, planteja una nova problemàtica en el coneixement del ferro inicial i el comerç d'uns productes foranis que arriben des de la costa en el període anterior al món ibèric i que havien de ser intercanviats amb productes locals.

NOTES

- (1) Les anàlisis antracològiques de la ue 11.030 han proporcionat dues espècies: *Pistacia lentiscus* i *Quercus ilex-coccifera* (Ros, inèdit).
- (2) Les anàlisis antracològiques han proporcionat dues espècies: *Erica sp* i *Quercus ilex-coccifera* (Ros, inèdit).
- (3) Vegeu la memòria de la campanya de 1989 a Olèrdola lliurada al Servei d'Arqueologia de Catalunya, Generalitat de Catalunya.
- (4) Vegeu la comunicació de N. Molist, "Arquitectura domèstica d'època ibèrica a Olèrdola. Estat actual dels coneixements", en aquestes IV Jornades, on s'amplia la informació sobre aquesta muralla.
- (5) Vegeu la comunicació de N. Molist, "Arquitectura domèstica d'època ibèrica a Olèrdola. Estat actual dels coneixements", en aquestes IV Jornades.
- (6) Actualment els materials amfòrics recuperats en les darreres campanyes estan essent estudiats pel Sr. David Asensio, de la Universitat de Barcelona.

BIBLIOGRAFIA

- ALAMINOS, A.; OJUEL, M.; SANMARTI, J.; SANTACANA, J. (1991). "Algunas observaciones sobre el comercio colonial en la costa central y meridional de Catalunya en época arcaica", a J. REMESAL, O. MUSSO (eds.), *La presencia de material etrusco en la Península ibérica*, Barcelona, 275-294.

- ALEGRET I VILARÓ, P. (1903). *Monografía sobre la antiguitat de las ruinas de Sant Miquel d'Olèrdola*, Vilafranca.
- ÁLVAREZ, R.; BATISTA, R.; MOLIST, N.; ROVIRA, J. (1992). "La muralla del bronze final i època ibèrica d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès)", *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions, la problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III aC)*, Manresa, 1991, 153-158.
- AUBET, M.G. (1993). "El comerç fenici i les comunitats del ferro a Catalunya", a *Lletània*, 8, Mataró, 23-40.
- BARBERÀ, J.; SANMARTÍ, E. (1982). "Excavacions al poblat ibèric de la Penya del Moro de Sant Just Desvern (Barcelonès). Campanyes 1974-1975", *Monografies Arqueològiques*, 1, Barcelona.
- BATISTA, R.; ROVIRA, J. (1989). "Nous vasos amb decoració campaniforme a Catalunya: la Riba i Olèrdola", a *Empúries*, 47, Barcelona, 224-229.
- BATISTA, R.; MOLIST, N.; ROVIRA, J. (1990). "El conjunt monumental d'Olèrdola: les darreres campanyes d'excavacions (1983-1989)", *Tribuna d'Arqueologia*, 1989-1990, Barcelona, 87-99.
- BATISTA, R.; MOLIST, N.; ROVIRA, J.; VILALTA, M. (1990). "La cantera romana de Olèrdola. Materiales y técnicas de extracción", a *115è Congrès National des Sociétés Savantes, Colloque carrieres et constructions en France et dans les pays limitrophes*, Avinyó (9-15 abril de 1990), París, 383-397.
- BATISTA, R.; MOLIST, N.; ÀVILA, J. (1992). "El poblat d'Olèrdola", a *Catalunya Romànica*, vol. XIX: el Penedès. L'Anoia. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 133-140.
- BELARTE, M.C.; MASCORT, M.T.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1994). "L'assentament protohistòric del barranc de Gáfols (Ginesta, Ribera d'Ebre)", a *Tribuna d'Arqueologia*, 1992-1993, Barcelona, 63-72.
- CEBRIÀ, A.; RIBÉ, G.; SANABRE, M.R. (1991). "L'arqueologia a l'Alt Penedès: estat de la qüestió als anys 90", *Miscel·lània Penedesenca*, 1991, Vilafranca del Penedès, 37-135.
- COLOMINAS I ROCA, J. (1921). "Les sepultures olèrdolanes", a *Penedès*, 5, any III, maig-juny 1921, Vilafranca del Penedès, 194-196.
- DURAN I SANPERE, A. (1921). "Olèrdola i Montjuïc", a *Penedès*, 5, any III, maig-juny 1921, 200-202.
- FERRER SOLER, A. (1949). "El castro antiguo de San Miguel de Olèrdola", a *Archivo Español de Arqueología*, XXII, Madrid, 21-73.
- FERRER SOLER, A. (1951). "La iglesia de San Miguel de Olèrdola", a *Archivo Español de Arte*, XXIV, núm. 94, C.S.I.C., Madrid, 113-123.
- FERRER PI, A. (1954). "Restauración de la capilla de San Miguel de Olèrdola", a *San Jorge*, núm. 6, Diputació de Barcelona, Barcelona, 75-82.

- PREIXAS, R. (1893). *Monografía sobre Sant Miquel d'Olérdula*, tipolitografia de Lluís Tasso, Barcelona.
- FRANCÈS, J. (1992). "La cabana del bronze final de Can Bertran (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)", a *Limes*, núm. 2, Cerdanyola del Vallès, 29-41.
- FRANCÈS, J.; PONS, E. (1996). "L'hàbitat del bronze final i inicis de l'edat del ferro a la Catalunya litoral i prelitoral", a *El bronze final a Catalunya: una etapa en revisió* —dossier de documentació del curs, 6 i 7 de maig—, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 35-79.
- GUILAINE, J. (1972). *L'age du bronze en Languedoc Occidental, Roussillon, Ariège*, Ed. Kürcksiek, París.
- GRIVÉ, M. (1931). "Estudis olerdolans", a *Portaveu del Centre Excursionista Vilafranquí*, 31, gener-abril, any VII, Vilafranca del Penedès.
- JARREGA, R.; COLL, R. (1994). "Nota sobre dos fragments d'àmfora fenícia trobats a Arenys de Mar (Maresme, Barcelona)", a *Pyrenae*, núm. 25, Barcelona, 111-115.
- LLANAS, E. (1882/3). "Arqueología. San Miguel de Olérdula", a *Boletín del Ateneo de Villanueva y Geltrú*, 13 articles en 5 capítols (núm. 18 de 1882; núms. 1 a 5 i 7 a 14 de 1883), Vilanova i la Geltrú.
- MASCORT, M.T.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1988). "Noves dades sobre el comerç fenici a Catalunya", *Prehistòria i Arqueologia de la Conca del Segre. Homenatge al Prof. Dr. Joan Maluquer de Motes, 7è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 185-199.
- MASCORT, M.T.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1991). *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional*, Publicacions de la Diputació de Tarragona, Tarragona.
- MAYA, J.L. (1993). "En torno al origen del mundo ibérico catalán: problemas de substrato", a *Laietània*, 8, Mataró, 9-19.
- MESTRES, J.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1990). "Estructures de la primera edat del ferro de l'Hort d'en Grimau (Castellví de la Marca, Alt Penedès)", a *Olerdulae*, any XV, núms. 1, 2, 3, 4, Vilafranca del Penedès, 75-106.
- MILÀ I FONTANALS (1855). "Apuntes históricos sobre Olérdula", a *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, t. II, 505-528.
- MILÀ I FONTANALS (1869). "Apuntes históricos sobre Olérdula", a *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, t. III, 577-603.
- MILÀ I FONTANALS, M. (1880). *Olérdula. Apéndice. Memoria impresa en el tomo III*, Impremta de Jaime Jepús, Barcelona.
- MIREI, M. (1987). "Materiales fenicios en la zona costera al sur del macizo del Garraf (Barcelona)", a *Congreso Nacional de Arqueología*, Castelló, 575-582.

- MIRÓ, J. (1989). "Ámforas arcaicas en el litoral catalán. Un estudio acerca de las primeras importaciones de vino en Catalunya (625-600 aC)", a *Archivo Español de Arqueología*, 62, Madrid.
- MUNTANER, IGNASI M. (1995). "El terme d'Olèrdola en el segle X. Segons el document de dotació de l'església de Sant Miquel", a *Estudis i Documents VIII*, Institut d'Estudis Penedesencs, vol. 91, Vilanova i la Geltrú.
- PALLARÉS, M. (1921). "Olèrdola prehistòrica", a *Noticiari mensual de la secció d'excursions, Ateneu Enciclopèdic Popular*, 73, any VII, Zona època, Barcelona, 316-317.
- PONS, E. (1984). *L'Empordà de l'edat del bronze a l'edat del ferro (1100-600 aC)*, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, Girona.
- ROS, M.T. (inèdit). "Anàlisi antracològica de la campanya de 1995 al conjunt monumental d'Olèrdola" (informe intern).
- RUIZ ZAPATERO, G.; MARTÍN COSTEA (1982). "Las Tarraceras I (Mas de las Matas, Teruel): un yacimiento de la primera edad del hierro", a *Kalathos*, 2, Teruel, 7-31.
- SANMARTÍ, J. (1995). "La colonización fenicio-púnica en Catalunya, País Valenciano y Murcia (1980-1993)", a *Hispania Antiqua*, XIX, 455-467.
- TRENS, M. (1921 a). "Els monuments cristians de Sant Miquel d'Olèrdola", a *Noticiari mensual de la secció d'excursions, Ateneu Enciclopèdic Popular*, 73, any VII, Zona època, 332-333.
- TRENS, M. (1921 b). "L'església de Sant Miquel d'Olèrdola", a *Penedès*, 5, Vilafranca del Penedès, 190-193.